

**КІРСЕНКО М.В.,
доктор історичних наук,
професор**

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

ОРІЄНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНИ

Україна є найбільшою за територією та однією з п'яти найбільших за кількістю населення суто європейською державою. Але кожна велика країна нині лежить у кількох регіонах і є поліетнічною, мультинаціональною, мультирасовою. Зникли пангерманізм і пантюркізм, Другий Рейх загинув разом з дружньою Османською імперією, а в Німеччині – мільйони турків. Британську Індію давно скасовано, а в Лондоні живуть сотні тисяч індусів, пакистанців, ланкійців. Франція остаточно визнала незалежність країн Магрибу, але має в себе кілька мільйонів алжирців, тунісців, марокканців. Сотні тисяч африканців уже не в першому поколінні є громадянами Європи. Радянський Союз сконав, а в євразійській Росії швидко зростає відсоток власних тюрків і монголоїдів. Мара нацистів і панславів про нордичну цноту перетворились на архаїзм, і навіть панісламізму в його давньому вигляді немає. Панамериканізм поступився міжамериканським взаєминам, у Сполучених Штатах зростає іспаномовна людина, більше стає китайців, японців,

в'єтнамців. Україна не становить винятку, і Київ має дедалі помітніші спільноти афганців, корейців, таджиків, ефіопів тощо. Мабуть час поміркувати про витоки, стан і перспективи східного напрямку України й визначити, що там є традиційним, а що тимчасовим.

Міфологема про суто слов'янське і споконвіку православне обличчя України вже довела своє безглуздя. Годі тішитися балачками про другу за питомою вагою між слов'янських мов і націй. Попередній режим знищив цю націю, а нині байдужість потурає деградації справді гарної мови на рівень брудного суржику. Та плюралізм взаємвпливів за нормального співжиття культур доводив плідність і корисність. Українське православ'я має досвід спілкування з католицизмом, протестантизмом, юдаїзмом, ісламом. Вилицювати й засмагли степовики мають предками не лише синьооких і руських слов'ян. Іранське підґрунтя на Борисфені заклала ще Велика Скифія, а поряд з германським Рейхсготландом виринали кочівницькі каганати. Навіть найменш тривкі з-поміж них жили довше за могутній Радянський Союз. В певному сенсі українці є більше турками, ніж громадяни Туреччини. Адже гуни і авари замешкали північніше від Понту Евксинського принаймні на тисячу років раніше, аніж сельджуки і османи причували до Малої Азії. Етнічну спадковість підтримали торки, берендеї й чорні клобуки в обороні Києва, а печеніги в нападах на нього. Варязька Русь постачала невільників Візантію і арабський Халіфат, скарби монет звідти є коштовним надбанням археологів на київських пагорбах.

Тюркська Хазарія правила за буфер Руси проти степових нападників, її володарі-юдеї колись мали в Києві найманців з Хорезму. Нащадки конунгів-скандинавів з берегів Дніпра лаштували грабіжницькі наскоки на мусульман Кавказу і волзької Болгарії. Коли вони зневірилися у поганстві, то шукали нової віри на сході. Перш ніж схилитися на користь грецького християнства, князь цікавився також ісламом. Чернігів і Переяслав сварились, а часом і родичалися з білими лебедями Степу, як називали тоді куманів. Руські князі й половецькі хани билися пліч-о-пліч на Калці проти монголів. Зараз спостерігається тенденція переосмислити звично негативну оцінку Чингізидів. Зокрема, торік у Вашингтоні та Нью-Йорку відбулися цікаві виставки про їх цивілізаційну спадщину. Несподіваною є спроба модернізувати там буцімто демократичні елементи. Хан-засновник не успадкував владу, а був обраний курултаєм. Воїни були рівними перед законом степів. Ця Яса передувала Великій Хартії вільностей. Жінки мали права. Язичництво толерувало всі Церкви. Безпечнішою стала торгівля. Поліпшало сполучення. Переведено перепис, інші фіскальні заходи. Парадоксальний висновок,

що завоювання сприяли суспільному прогресові, відповідає сучасним зусиллям Заходу неупереджено сприймати Схід.

Оригінальна ретроспективна нобілітація раніше мала інші форми. Так московські бояри, вигадували собі генеалогію і пишалися походженням з Золотої Орди. Вона ж офіційно звала себе Кипчацькою, себто половецькою. Українці-русини не мали монгольського коріння, але тюркського досхоchu. Громади вірменських ремісників і комерсантів у містах України листувалися кипчацькою мовою. Італійці з Генуї мали плантації та факторії в Криму, жваво торгували рабами в Леванті. Бунтівний улус Орди, а незабаром вірний васал Порту, Кримський Ханат був розташований цілком у межах України. Його зверхність визнавали ногаї та інші прилеглі орди. Це частина вітчизняної історії поряд з козацтвом. Південна смужка півострову взагалі керувалася зі Стамбулу і безпосередньо підлягала султанові. Гетьман по-сусідському розумівся і не випадково навіть брався з перекопським беєм проти спільних ворогів. Визволені з полону бранці подеколи відмовлялися повертатись додому, бо добре почувались у Криму. А порубіжні воеводи бідкалися цареві, що їм дошкуляють наскоки розбишак. Черкаси з вогнепальною зброєю і татарська кіннота взаємодіяли між собою. Козацтво зростало на спритному балансуванні в трикутнику Московії, Польщі з Литвою, Порту з її васалами Кримом і Молдовою.

Звичайно, було би безглуздо заплющувати очі й на ворожнечу, та про це багачко і зловтішно казалося. Справді, завойовники часом перетворювали костели і церкви на мечеті, а потім нові переможці увінчували мінарети статуями святих. Козацькі полки під чужими прапорами чимало сприяли польським і цісарським перемогам біля Відня. Метушня в пошуках орієнтації вела до Варшави, Москви, Стамбулу, Стокгольму. Обложені турецькі залоги воліли здаватись у полон не стрільцям, а козакам, бо ті не надто радо здобували цареві Крим. Росіяни зруйнували Січ і за кілька років анексували Ханат, а принагідно загарбали Польщу. Запорожці жили в гирлі Дунаю і в Банаті затишніше, ніж під єдиновірним скіпетром царату, хоча й сумували за полишеною домівкою. За польських часів магнати експериментували в аграрній економіці фільварків. Вони запозичували досвід Сходу, намагались у Галичині використати віслюків і верблюдів. В Європі поширилася китайська і турецька мода. Головним експортним портом України був Гданськ. Під владою Росії таку функцію перебрала новозбудована Одеса, звідки вивозилося збіжжя. Греки там не лише торгували, але й снували мережу змов, що невдовзі спонукало їх співвітчизників на батьківщині почати боротьбу проти османського панування.

Нові кордони не перетяли контактів, хоча замість караван-сараю в Києві виникав Гостинний Двір. Україна була притулком для емігрантів і переселенців з Балкан. Звідси серби і болгари поверталися додому битися далі за свободу. Для виходу до теплих морів Петербург інколи заохочував ці рухи, зробив Малоросію джерелом постачання, а Новоросію плацдармом дислокації своїх армій. Чорноморський флот з Севастополя щоразу вирушав на Босфор і Дарданелли. Режим цих Протокол регламентувався білатеральними угодами, а потім Європейським Концертом. Ця наступальність Росії вщухла після поразки у Кримській війні. Після приборкання Кавказу розгорнулося дослідження і завоювання Туркестану. Українці на царській службі мимоволі брали участь у цих кампаніях. Зараз історіографія Центральної Азії загалом негативно оцінює колоніальне панування. Це не заперечує певного прогресу завдяки контактів регіону зі здобутками Західної Європи через Росію.

Натомість, українська свідомість припинила, за небагатьма майже непомітними винятками під час російсько-турецьких війн і польських повстань. Переселені на Кубань нащадки запорожців перетворилися на знаряддя чужинської сваволі. Вони стали безбатченками і марно спливали кров'ю в сутичках з тубільними горцями.

Врешті-решт ошуканих і посварених кримців, кавказців і українців спіткала сумна доля. Всі вони стали жертвами шовіністичного визиску і геноциду, голодоморів і депортацій. На початку радянської доби Кремль намагався використати на свою користь Туреччину, яка воювала з греками, протегованими Антантою. Україна ще раз мала стати оперативною базою тиску на південь. Але кемалісти розчарували більшовиків прозахідною модернізацією. Радянський Великий Терор поглибився в Україні горезвісною боротьбою проти буржуазного націоналізму і унеможливив будь-які самостійні зовнішні контакти. Поряд з іншими занападеними школами, Розстріляне Відродження поклало край і сходознавству. Відтоді воно жевріло за океаном завдяки жменьці науковців діаспори. Крим перебував у складі Російської Федерації. До складу України півострів передано шойно за десять років після скасування автономії та примусового виселення тубільців. Обірвалася взаємодія з турецьким, арабським і перським світом. Ідеологічна і військово-стратегічна конфронтація зарахувала південних сусідів, членів Атлантичного Альянсу, до числа ворогів. А наприкінці Радянського Союзу ісламська революція в Ірані та інтервенція Москви в Афганістані ще більше ускладнили становище ізоляції.

Безвихідь стагнації спричинилася до Перебудови. Незабаром вочевидь постала марність будь-якої спроби реформувати тоталітарний

лад. Недолуга лібералізація простувала пліч-о-пліч з суверенізацією республік Радянського Союзу. Перемога чи поразка демократії насправді залежала від розуміння патріотизму. Палітра моделей була різноманітною. Балтійські нації нібито лише поновили міжвоєнний парламентаризм, хоча насправді мали тоді міцний авторитаризм. Центральна Азія декларувала демократизацію, але без її досвіду поринула в авторитаризм. Кавказ географічно і політично опинився посередині, розшарпаний чварами. Жалюгідний стан Білоруси і Молдови, поряд з іншим, впливає з блаженських підвалів. Мінськ і Кишинів зголошувалися до традиції князівств. Та Вільнюс і Яси відтоді змінили національну приналежність. Київ втратив інтелектуальну еліту, але зберіг певний ґрунт. До геополітичних аксіом зокрема належить розташування. Це не Захід або Схід і, тим паче, в жодному разі не якийсь неокочирний проміжок між Сходом і Заходом. Україна водночас є тим і другим, з перевагою залежно від обставин. Найістотнішим є те, що її східний вимір психологічно завжди схиляється до Середземномор'я. Це Європа з греко-турецьким, а не з монгольським присмаком.

Під час дезінтеграції Радянського Союзу пріоритет національного законодавства, насамперед, поширювався на зовнішню політику. Зрозуміло, що за історичними і етнічними мотивами незалежність України першими визнали Польща, Угорщина і Канада. Симптоматично, що наступною виявилася Росія, бо це свідчило тоді про її власний шанс на нормалізацію і розквіт. Згодом, на жаль, самовбивчий рецидив запаморочення занастив гарну перспективу. Майбутнє не є безальтернативним, хоч адекватне знання історії скорочує кількість ймовірних варіантів. Мегаломанія здатна завести на манівці. Конвульсивні зусилля гальванізувати труп померлої імперії затрують пагініці молодій російській нації. Це позначається на Україні, бо гальмує її. З іншого боку, перемога здорового глузду стабілізувала би східну сусідку. Україна є надто вагомою для мосту, сполучної ланки. Вона активно чи пасивно є самостійним чинником орієнтації Заходу або вестернізації Сходу. Шкода, що Київ сам не завжди ладен дати собі ради з цього. Але ж саме звідси європейські ідеї просувалися до Москви, а азіатське військо стрибало за Віслу. В обох випадках потужний фермент України зміцнював і пристосовував це все до доквілля. І незважаючи на нинішнє виснаження, він надалі відіграє цю роль.

Орієнтальний вимір в ширшому сенсі охоплює все на схід і південь від України. Звичайно важливішими є стосунки з Москвою. Росія має себе не лише за одну з п'ятнадцяти спадкоємиць, але за єдину легальну про-

довжувачку Союзу. Втім, на відміну від європейців, вона не перебрала жодних висновків за скоєне з її столиці щодо решти наступниць. Консервативна дипломатія важко звикає до новин. Після Першої світової війни вона якось збагнула Варшаву і Прагу, бо Будапешт і Відень зазнали поразки. Москва так бучно святкує роковини перемог у Другій Світовій, що це затьмарює її нищівну поразку в Холодній війні. День захисника Вітчизни є датою першого розгрому Червоної Армії німцями. Це окозамилювання допомагає спілкуватися з легковажними невігласами. Воно стає лиховісним жартом, якщо всотується в урядову міфотворчість і загрожує шизофренічною віртуальністю зі згубними наслідками. Допомогти порятункові Росії варто не з добродієності, а задля самозбереження. Зробити це можна за подолання комплексів меншовартості та великодержавності. Кияни знають, що Москва не українське місто. Москвичам важче погодитися, що Київ не є і не буде російським. Статус мови, фінансування культури і освітньої мережі відповідних меншин має бути цілком паритетним.

Наступний аспект орієнтального виміру становлять взаємини з рештою близьких і далеких партнерів. Україна брала участь у заснуванні Співдружності Незалежних Держав і більшості угод в її межах. Формально вона не є членом цього утвору і не підписала статут. Договори мусять виконуватись, доки відбивають реальний стан речей, а потім переглядатись. Вони справляють і зворотний вплив. Спільний простір приваблює, якщо це осередок стабільності й добробуту. Інакше виглядає спільна валюта, втрата суверенітету, самоізоляція від навколишнього світу і занепад. Без енергоносіїв країна звичайно не виживає, але є різні природні джерела. Суверенні держави прагнуть забезпечити резервні шляхи постачання. Це не альтернатива, якщо вздовж нової траси очисні підприємства належатимуть власникові старого трубопроводу. Польща потребувала газ, отож акредитувала посла в Києві, а за сумісництвом в Ашгабаті. Приклади від Естонії до Японії доводять що країни примудряються пристойно існувати навіть без корисних копалин. Менш місткі технології й раціональний перерозподіл ресурсів дають змогу мати збалансовану економіку. Чимало залежить і від хисту дипломатії, від її здатності переконливо довести потенційно спокусливим партнерам власну конкурентоспроможність.

Орієнтальний вимір скеровано не лише назовні. Досить навести принаймні Крим. Запобігання громадянським конфліктам є здобутком, бо провокацій не бракувало. Надокучливо пліткується, буцімто область подаровано Києву з чиєсь примхи. Крим економічно залежить від гінтерланду. Зруйнований депортацією півострів становив

тягар для Російської Федерації. З цих міркувань і без застережень вона віддала Крим на підставі чинного тоді законодавства. Важко було передбачити, що сконає Союз. Українців Кубані позбавлено культурної інфраструктури, а росіянам Криму нічого не бракує. Дискримінації зазнали українці та повернені з вигнання рештки тубільців. Татари називають себе кримцями, за аналогією з українцями. Обидва народи є автохтонами, корінними мешканцями. Вони не можуть плекати сподівань на захист мови і самобутності з-поза України, на відміну від поляків, росіян, угорців, інших груп. Кримці становлять заледве десяту частину населення на півострові, їх єдиній батьківщині. Тому вони аж ніяк не можуть претендувати на незалежність або злуку з Туреччиною на підставі етнічної спорідненості. В Росії цей народ зазнав стільки кривд і втрат, що єдиним порятунком є гарантована автономія в Україні. Треба дбати про гарну перспективу співпраці обох народів.

Україна не є клаптем Європи в Азії або навпаки. Не маючи змоги і бажання якимось нав'язуватися Співтовариству, вона втім ясно визначила європейський пріоритет. Взаємозалежний світ має рахуватися з усіма, долати стереотипи і забобони. Київ уник і сподівається надалі уникнути ксенофобії, етнічних і конфесійних сварок. Варто лише пам'ятати про необхідність сполучати загальні, спільні та специфічні окремі потреби. Дедалі більше мігрантів живе в українській столиці, як зрештою в усіх великих містах Європи. Дедалі більше співвітчизників опиняється по інших краях з підприємницьких, заробітчанських, особистих та інших спонукань. Треба приділяти увагу соціологічним дослідженням, вчасно простежувати демографічні тенденції. Тоді можна адекватно реагувати на зміни і підтримувати збалансовані суспільні взаємини. Прогнозування на віддалені терміни мабуть є гіпотетичним, але можна припустити найбільш вірогідний розвиток. Якщо не станеться чогось надзвичайного, Україна має змогу надолужити відставання. Розумні люди вчать з чужих помилок. Сподіваймося не становити винятку. Цивілізація народилася на Сході. Там сполучаються величезні ресурси і досвід, прадавня мудрість і новітній динамізм. Україна може зробити власний і гідний внесок до цієї скарбниці.

Надійшла до редакції 11.01.2003